

NAGY RICHÁRD

HOGYAN LESZ EGY NÖVÉNYBŐL GYÓGYNÖVÉNY?

A gyógynövényekkel kapcsolatban sokszor sztereotípiákban gondolkozunk. „Kipróbálták és bevált”, „már évezredekkel ezelőtt használták”, „Matthiolus könyvében igen dicséri”. Ha komolyan tesszük fel a kérdést, hogy miképpen lesz egy növényből gyógynövény, az előbbi válaszok igen gyengének bizonyulnak. Számos tudománytörténeti, filozófiai, orvosbotanikai, filológiai, sőt ökológiai kérdéssel találjuk szembe magunkat. Kérdésünk megválaszolásához tehát interdiszciplináris együttműködésre van szükség.¹ A probléma könnyebb áttekintése és megértése céljából példákkal illusztrálom, milyen kulturális és biológiai jelenségekkel kell számolnia annak, aki a címben feltett kérdést komolyan veszi.

EGYÉRTELMEŰEN HATÉKONY NÖVÉNYEK

Vannak olyan növényi hatóanyagok, amelyek hatékonyságához kétség nem fér, gyakorlati alkalmazásuk harmonizál az elméleti ismeretekkel.² A heveny köszvényes roham gyógyításában ma sincs hatékonyabb szer, mint az őszi kikericsből (*Colchicum autumnale* L.) előállított száraz kivonat, mely orvosi rendelvényre kapható.³ Ez a gyakorlati megközelítés. Ismert a hatásért felelős

¹ Az arab szavaknál a kiejtéshez közel álló magyar átírást használtam, ahol egy-egy idézet vagy fontos szakkifejezés került szóba, megadtam az arab eredetit az általánosan elfogadott latin betűs átírással. Az anyag minden igyekezetem mellett a társadalomtudományok számára túl tömör, a természettudományok számára túlságosan terjengős lesz.

² Miután a társadalomtudományok a „drog” szót általában másképp értik, mint a medicina vagy a gyógyszerészet, kerültem a használatát.

³ A gyógyszer előállításának műhelyitkait Kallós Lilla osztotta meg velünk (Solvay Pharma Kft.).

molekula és a hatás mechanizmusa is: a molekula gátolja a köszvényes gyulladást felelős fehérvérsejtek mozgását (KNOLL 1993. 632).

Előttünk van tehát egy modell, amely a növényi gyógyszerekkel szembeni elvárásainkat, a fitoterápiához való hozzáállásunkat meghatározza. A népi gyógyszerek farmakológiai vizsgálata és a népi gyógykészítményekből előállított modern gyógyszerek kifejlesztése is ezen az elven alapul. A modell lényege: egy adott, bizonyos kultúrák által régtől fogva alkalmazott növény egy vagy több olyan molekulát tartalmaz, amely kísérleti körülmények között, majd később a gyakorlatban is kiváltja a növénynek tulajdonított élettani hatást. A hatásért felelős molekulát megfelelő technológiával a növényből izolálják, vagy szintetikusán előállítják. A molekula sorsa a szervezeten belül ismert, tudható, hogy mely fehérjéhez kapcsolódva milyen biokémiai folyamatokat indít el (receptorelmélet, KNOLL 1993. 15), és az is, hogy milyen más molekulává alakulva, hogyan távozik a szervezetből.

Jóllehet nagyon kevés növényi eredetű anyag létezik, mely az előző modellnek mindenben eleget tesz, mégis, a modell mélyen beépült mindennapi gondolkodásunkba. Ennek két szembevető jele van. Az egyik, hogy a laikusoknak is egy-egy gyógynövény kapcsán az első kérdésük: mit tartalmaz? A másik, hogy a modern füveskönyvek a fenti modellbe nem illeszthető gyógynövények esetén is igyekeznek azt a látszatot kelteni, hogy a növény összetétele és felhasználása között közvetlen összefüggés van, az „összetétel” és „hatóanyag” fogalmak nem válnak el egyértelműen. A természettudományokban járatan olvasó számára az „illóolaj-tartalom”, „csersavtartalom”, „szaponinok” kifejezések azt a hamis illúziót keltik, hogy ezek a fenti modellben a hatóanyag szerepét töltik be, pedig összetevők csupán. (Jó példa erre a DÖRFLER-ROSELT füveskönyv.)

Következzék néhány példa olyan növényi hatóanyagokra, melyek esetében a leírt modell valóban működik. Nadragulya (*Atropa belladonna* L.), hatóanyaga az atropin (ISSEKUTZ 1953. 142; KNOLL 1993. 97), csikófark (*Ephedra vulgaris* Rich.), hatóanyaga az ephedrin (ISSEKUTZ 1953. 204; KNOLL 1993. 115), gyűszűvirág (*Digitalis purpurea* L.), hatóanyaga a digoxin (ISSEKUTZ 1953. 178; KNOLL 1993. 320). Mák (*Papaver somniferum* L.), egyik hatóanyaga a morfin (ISSEKUTZ 1953. 82; KNOLL 1993. 165), paprika (*Capsicum annuum* L.), hatóanyaga a capsaicin (ISSEKUTZ 1953. 384; KNOLL 1993. 638), kávé (*Coffea arabica* L.), hatóanyaga a koffein (ISSEKUTZ 1953. 242; KNOLL 1993. 174), kámforfa (*Cinnamomum camphora* T. Nees et Eberm.), hatóanyaga a kámfor (ISSEKUTZ 1953. 244; KNOLL 1993. 172).

A modern tudomány az előbb összefoglalt gondolkodásmóddal vesz a kezébe és vizsgál meg minden, arra érdemesnek látszó gyógynövényt. Miután, amint látni fogjuk, sokféle okból nyerhette el egy növény a gyógynövény rangot, nem csodálkozhatunk azon, hogy bizonyos gyógyszereket egészen más

betegségekre ajánl a népi medicina, mint a modern farmakológia. Jó példák: erre a kosbor és az útifű (lásd később). Az előbbi az impotencia gyógyszeréből lett hashajtó, az utóbbi a visszerek gyógyszeréből köptető (PETRI-NYIREDY-NÉ-NYIREDY 1989. 120–121). Míg modern felhasználásuk a bennük található hatóanyagok ismeretén alapul, a múltban egyszerűen külső formájuk határozta meg használatukat: a kosbor férfi ivarszervet formáz, az útifű levelein pedig „ereket” látni. Következő témánk ezért a szignatúra-tan.

A SZIGNATÚRA-TAN ÉS HATÁSA

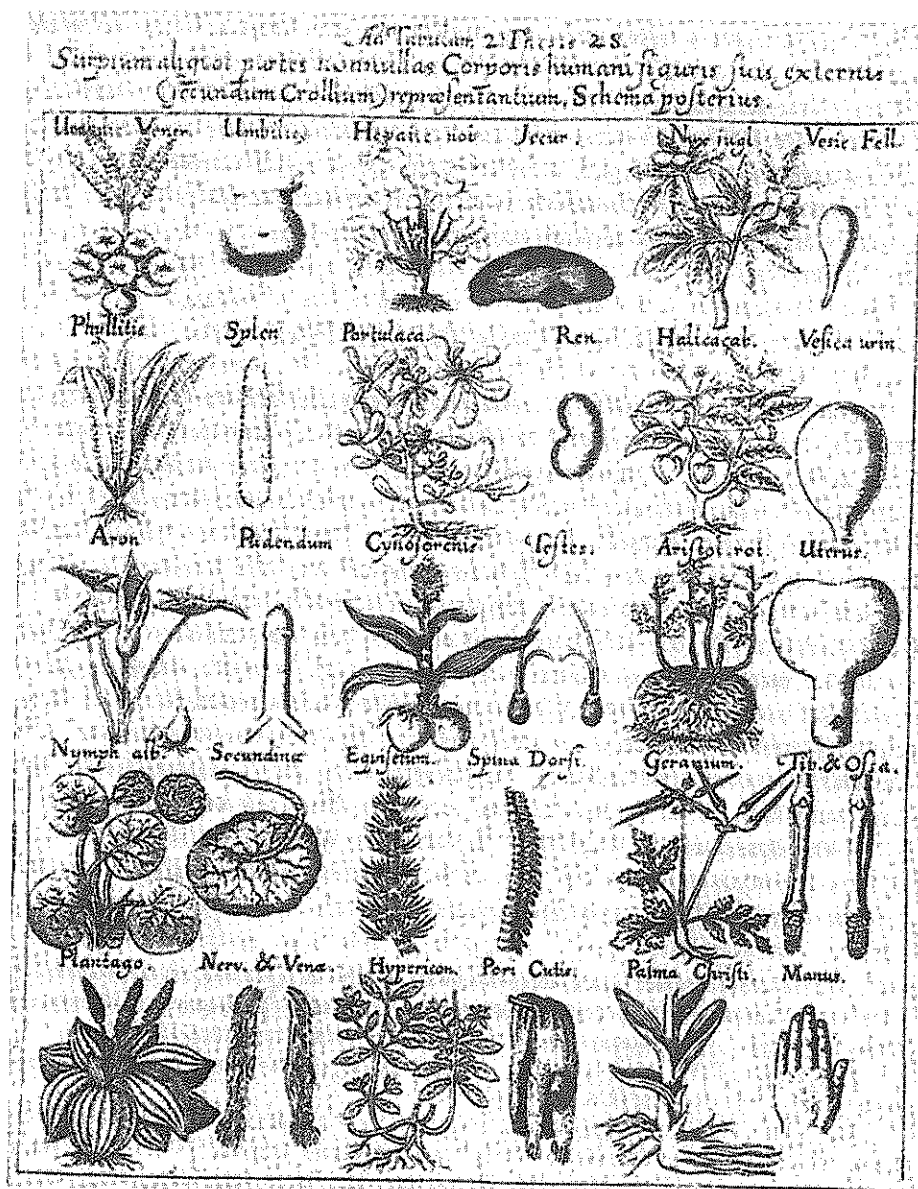
A szignatúra-tan olyan, a 16–17. század gyógykezelési elképzeléseit meghatározó elv, amelynek nyomai már az ókorban és a középkorban is fölfedezhetők (LEV 2002). Eredete Pliniusig nyúlik vissza, a reneszánsz medicinában Paracelsusnál és Jean Frenelnél (16. század) is megtalálható. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy komoly, magas homlokú doktorok tudományáról, kemény fedelű könyvekről van szó. Mágikus orvoslás ez: hasonlót hasonlóval gyógyítanak, mint pl. kígyóharapásra kígyózsír, rákra rák hamuja a gyógyír stb. (ROTSCHUH 1978. 133–148). Az elv az alábbiakban foglalható össze.

Isten, miután betegségeinkre gyógynövényeket adott, hogy egyszerű eszünkkel ezek között eligazodjunk, megjelölte őket. Minden fű, virág, fa mágikus jel, ami Istentől ered, és amely által az „igaz orvostudományhoz” eljuthatunk.⁴ Vértésre vörös növény, sárgaságra sárga virág, szívbajra szív alakú levél való, stb. Erről a tudományról tetszetős illusztrált könyveket adtak ki. Egyik legnépszerűbb Oswaldus Crollius könyve volt (CROLL 1996).⁵ A rajzok, melyek bizonyos növények részeit emberi testrészekkel állítják párhuzamba, igen látványosak és meggyőzőek.⁶ Néhány példa:

⁴ „Omnes enim herbae, flores, arbores sunt quasi libri et signa magica, ab immensa Dei misericordia communicata, per quarum cognitionem ad veram Medicinam, idest, signatum, venire possumus.” G. H. Rosenberg *De signaturis vegetabilium* (CROLL 1996. 30).

⁵ Oswald Croll (kb. 1560–1609) az ambergi herceg családorvosa, a paracelsusi iatro-mágia képviselője (ROTSCHUH 1978. 147).

⁶ Úgy tűnik, az ún. analógiás mágia, amely sok népi kultúrában is létezik, a különböző kulturális rétegek között oda-vissza mozog. „Kutyaharapást szőrivel” és „Similia similibus curantur”. Egyik, a háború után mellőzött, ma újra felfedezett formája a homeopátia. Az analógiás mágiát az antropológiában egyetemesen ismert jelenségként tartják számon, mégis, konkrét esetekben fejtörést okoz, hogy adott jelenség két kultúrában párhuzamosan, egymástól függetlenül jött létre, vagy interkulturális kommunikáció eredménye. Egy kézenfekvő példa: a kínai, indiai és görög (!) orvostudományt szintetizáló tibeti gyógyítás (BECKWITH 1979) sárgaságra használja a sáfrányt (BURANG 1957. 82). Az analógia alapja itt a sárga festék és a beteg sárga bőrszíne.

1. kép. Részlet Oswald Croll idézett könyvéből

Növény	Rendszertani egység	Szerv	Párhuzam
Tüdőfű	Pulmonaria fajok	tüdő	lyukacsos szerkezet
Csökcasszia	<i>Cassia fistula</i> L.	belek	a belekhez hasonló szelvényezettség a termésen
Gyömbér	<i>Zingiber officinale</i> . <i>Rosc.</i>	gyomor	a gyökér alakja hasonló a gyomorhoz
Citronád	<i>Citrus medica</i> L.	szív	a gyümölcs alakja és a szív alakja hasonló
Fogas-ír	Dentaria fajok	fogak	a levél széle a fogakhoz hasonló
Útifű	Plantago fajok	vénák	a levél erezete a bőrön áttűnő erekhez hasonló
Dió	<i>Juglans regia</i> L.	hólyag	a dió és a húgyhólyag alakja hasonló
Gólyaorr	Geranium fajok	hosszú csontok	a virág csöves csonthoz hasonlít
Zsurló	Equisetum család	hátgerinc	a növény a gerincesigolyákhoz hasonlít
Kosbor	Orchis fajok	herék	a növény ikergumója heréket formáz
Orbánkfű	<i>Hypericum perforatum</i> L.	bőr	levelén a bőrhöz hasonlóan pórusok láthatók

A fentiekből azonnal látszik, hogy egyes magyar és latin nevek ennek a fel-fogásnak, de legalábbis a külső hasonlóságnak az emlékét őrzik. A mi szempontunkból érdekesebb, hogy a szignatúra-tan gyógyszerei a mai népi kultúra gyógyászatának több rétegében, de még a hivatalos medicinában is megtalálhatók. Élő hagyományról van tehát szó!

A ma használatban lévő egyik legnépszerűbb magyar füveskönyv (VARRÓ 1942), amit laikusok és füvekkel gyógyítók egyaránt szívesen használnak, a gyömbért, mint „kitűnő gyomorerősítő”-t használja (VARRÓ 1942. 155), a kosbort pedig „nemi ingert fokozó hatása” miatt ajánlja (VARRÓ 1942. 191). Ezt használja a török népi gyógyászat is (BARTHA 1993), Irán fontos exportgyógynövénye (MANOOCHEHRI 1995). A zsurló a gerincpanaszok általánosan használt növénye: S. M.-né, az Agárdon, szűk körben gyógyító asszony éppúgy használja, mint az érdségi ciszterci apácák (saját gyűjtés). Köptető teakeverékekben a tüdőfűvet ma is használják (RÁPÓTI-ROMVÁRY 1980. 273, 383). Megjegyzendő, hogy minden, a hajra hasonlító bozontos növényt, a tarackbúzától a bojtorjánig hajnövesztőként használtak a hasonlóság elve alapján. A bojtorján (VARRÓ 1942. 102) ma is hajnövesztő szerek, samponok alkotórésze, jóllehet ilyen tekintetben nem találni a hasznosságát bizonyító vagy igazoló tudományos adatot. Az orbánkfű napjainkban is használatos hámosító készítményekben (DÁNOS 1992. 2/III, 43). Ilyen esetekben valószínűleg részben hagyományról, részben a „lehet benne valami igazság, ha annyian mondják” elvének alkalmazásáról van szó.

Nem célunk a szignatúra-tan minden hatását felkutatni a mai népi és hivatalos medicinában, elég most annyi, hogy vannak patikaszerkezetek, vannak gyógy-növények, amelyek ennek a tannak köszönhetik népszerűségüket. Ma már ke-

vesen tudnak a szignatúra-tanról. Nem az elvek és tanok népszerűek, hanem egyes szerzők, akik a rég elfeledett tanokat felhasználták. Járjuk most körbe a tekintélyes szerzők körül tapasztalható furcsa jelenségeket!

TEKINTÉLYES SZEMÉLYEK UTÁN HASZNÁLT NÖVÉNYEK

A gyógynövényekkel kapcsolatban nem lehet megkerülni egy nagyon fontos kérdést. Míg mára az összes élettudománynak alapvető jellemzője lett az állandó önellenőrzés, a kételkedés és kizárólag a reprodukálható eredmények elfogadása, a gyógynövények tekintetében megállt az idő. A kísérleten alapuló tapasztalat, amely a természettudományokban oly fontos, itt nem nagy jelentőségű. A tekintélytisztelet, ami a modern élettudományok esetében állandó felülvizsgálat tárgya, sehol sem örvend akkora népszerűségnek, mint a gyógyfüvek könyveiben.

Indiában és az iszlám világban máig, Európában a 17. századig találunk olyan tekintélyes szerzőket, akiknek neve mintegy garancia arra, hogy a könyvükben olvasott dolgok igazak. Ezek kijelentéseit megkérdőjelezni, felülvizsgálni csak keveseknek jutott, jut eszébe. Gyógynövények tekintetében ilyen vitán felül álló szerzők például Dioszkoridész,⁷ Galénosz,⁸ az arabok közül AVICENNA,⁹ Ibn AL-BAYTĀR,¹⁰ majd ezek latin fordításai. Ezeket feldolgozta könyveiben MATTHIOLUS (FERRI 1997. 17),¹¹ az ő munkáiból is tanult a mün-

⁷ Dioszkoridész katoniorvos Néró hadseregében, 1. század. A gyógynövényekről és hatásairól írt könyve 1500 esztendőn keresztül irányadó volt (HINTS 1939. 305).

⁸ Klaudiosz Galénosz: 2. század, Marcus Aurelius háziiorvosa. Minden idők egyik legkimeresebb és legnagyobb hatású orvosa (HINTS 1939. 307).

⁹ AVICENNA (Ibn Sīnā) 10. századi arabul író perzsa orvos. Fő művének latin fordítása, a *Canon Medicinæ*, bő félezer évig Európa egyetlen, abszolút tekintélyű orvosi tankönyve volt, Indiában és az iszlám világban ma is az. Több uralkodót is szolgált családorvosként (*The Encyclopedia of Islam*).

¹⁰ Ibn AL-BAYTĀR: 13. századi hispániai arab gyógyszerész és botanikus, terepen végzett botanikai munkáival és remek, máig használt gyógyszerkönyvével szerzett hírnevet. Az egyiptomi al-Kāmil szultán főbotanikusa volt (*The Encyclopedia of Islam*).

¹¹ Petrus Andreas MATTHIOLUS 1500-ban született Sienában, 1577-ben halt meg. Ferdinánd osztrák főherceg családorvosa volt. *Compendiuma* ma is természetgyógyászati alpműnek számít (MATTHIOLUS i. m. kiadói előszava, valamint FERRI 1997. 25).

cheni Gregorianumban KNEIPP,¹² akit folyton idéz M. TREBEN (KNEIPP 1870).¹³ Megérkeztünk saját korunkba. Ez az idézési lánc csak egy a sok közül, nagyon sok ilyen láncot lehet készíteni. A téma vizsgálatához azonban egy is elég lesz.

A kultúrának ebben a szeletében igen archaikus dolgokat találunk: a modern könyvekben is felbukkannak az ókori *nedvkórtani* (lásd később) kifejezések: „májtisztító”, „vértisztító” hatás, „vértolulás”. Ezek a modern élettan és farmakológia számára értelmezhetetlenek, csak a négy őselem tanán alapuló klasszikus *humorápatológia* ismeretében érthetőek. Azt viszont az ismeri, aki görögül, latinul vagy arabul olvassa, hiszen modern nyelveken még összefoglalók sincsenek.

Egyértelműen arról van tehát szó, hogy adott szerző elődeit idézi, azok felülvizsgálata, a kor élettani modelljének ismerete nélkül. Ennek megfelelően rendkívül érdekes jelenségekkel találkozunk. Elgondolkodtató, hogy vajon az a fordító, aki a fordítás alapjául szolgáló szakkönyv megértéséhez szükséges korabeli élettani és természetfilozófiai ismeretekkel nem rendelkezik, milyen teljesítményt nyújt. Beszélünk kell a fordításokról.

A FORDÍTÁSOK PROBLÉMÁJA

Az idők során többször előfordult, hogy orvosi szakkönyveket módszeresen, alaposan és tervszerűen, tudományos és oktatási céllal nagy tömegben fordítottak. Ilyenkor nem egyszerűen nyelvi fordítás történt, hanem egy kultúra egy másik, távoli és igen eltérő kultúrából emelt át a sajátjába egy szeletet, azzal a meggyőződéssel, hogy az jó és hasznos. Az ilyen kampányszerű fordítási tevékenység általában egy-egy érdekes személyiséghez kötődik.

Elsőként említendőek a görög–arab és görög–szír–arab fordítások. A 9–10. században csillagászati, filozófiai és matematikai könyvek mellett az összes akkor elérhető görög orvosi szakkönyvet lefordították szírré vagy arabra. A

¹² Sebastian KNEIPP 1821–1897. Bajor pap, a vízterápia atyja, számos, az egészséges életről és a víz jótékony hatásáról szóló könyv szerzője. Gyógyfüves gyakorlatában a klostori medicinát követte. Úgy tartják, ő volt az első mai értelemben vett természetgyógyász (ENGELHARDT 2002).

¹³ Maria TREBEN 1907–1991. Osztrák füvesasszony. Könyve, amelyet néprajzosok, természetgyógyászok, orvosok egy szájjal szídnak, a *Gesundheit aus der Apotheke Gottes*, amelyet úgyszólván minden európai nyelvre lefordítottak, és amely jelenleg meghatározza a Kárpát-medence gyógyfüves gyógyítási gyakorlatát, kizorítva a régebbi, helyi jellegzetességeket is felmutató gyógyító eljárásokat (Grynaeus Tamás, Jankus Kinga és Pozsony Ferenc néprajzosok egybevágo szóbeli közlése).

leghíresebb fordítóműhely Hunajn Ibn Iszhák és munkatársai nevéhez fűződik. Ez a nesztóriánus keresztény, poliglott orvos száznál több művet fordított le, mondhatni, filológiai igényességgel, hiszen például a szír forrásokat (MAGYAR 2001. 83) összevetette a görög eredetivel. Arab szövegei oly precíznek, hogy a máig használt, igen fejlett arab orvosi szaknyelv megteremtőjének nevezhetjük. A fordítások minőségét a bagdadi akadémia felügyelte (GERMANUS 1979. 104). Mondják (ORMOS 2003), hogy a kész, bekötött fordítást lemérték, és azonos súlyú arany járt érte.

Az arab–latin fordításoknak is megvoltak a maga műhelyei. A legendás figura, Constantinus Africanus talán Tuniszban született, és 1075-ben telepedett le Salernóban, ahol a kolostori orvosi iskolában az arab munkákat fordította latinra. Olyan arab szerzők mellett, mint Al-Madzsúzi, görög szerzők (Hippokratész, Galénosz, Teofilosz stb.) munkáit is fordította, arab nyelvből.¹⁴ Állítólag varázslónak tartották, és mint ilyet üldözték, ezért a montecassinói Benedek-rendbe menekült (HINTS 1939).

A másik legendás fordító Cremonai Gerard (kb. 1114–1187).¹⁵ Ez a férfi Cremonából Toledóba költözött, hogy arab nyelven tanulhasson a kor legmagasabb tudományos színvonalát képviselő muszlim iskolákban. Később fordításból élt: sok egyéb között számtalan orvosi könyvet fordított latinra. Közülük legfontosabb AVICENNA *Canon Medicinae* című alapműve. Ez lett az európai orvosoktatás legfontosabb, legtekintélyesebb tankönyve és szakkönyve majdnem hatszáz éven keresztül. Az arab világban és Indiában ma is változatlan népszerűségnek és használatnak örvend a gyógyítók körében.¹⁶

Kultúrtörténeti szempontból is, jelen vizsgálódásunk szempontjából is fontos, hogy a gyógynövényismeret szakkönyveit nem időben és térben elszórtan, hanem megrendelésre, tudatosan, egy-egy komoly műhelyhez kapcsolódva egységes módszerrel és stílusban fordították le. Az arab, majd a latin változa-

¹⁴ Al-Mağūzī, 'Alī Ibn al-'Abbās, perzsa származású orvos, a 10 században élt. Európa „Haly Abbas”-ként ismerte, híres orvosi könyve, amelyet a hálás olvasók „Királyi könyvnek” (Kitāb al-malakī) neveztek el, latin fordításban a 17. századig igen népszerű volt.

¹⁵ Személye nem ismeretlen a magyar néprajz számára. „...egy cremonai tudós Velenében fordította arabról latinra a szövegeket, mert gyarapítani akarta a borral készített orvosságok lajstromát.” (HOFFMANN 2001. 104) Nem kétséges, hogy név nélkül bár, de Cremonai Gerardról van szó. Az ő Arisztotelész-fordításait használta Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás. Ő fordította latinra Klaudiosz Ptolemaiosz híres csillagászati alapművét, az *Almagestet*, amely az ókor és a középkor csillagászati bibliája volt (Kopernikusz is ezt a fordítást használta), Eukleidész *Geometriáját* stb. stb.

¹⁶ Talán nem haszontalan, ha megjegyezzük, hogy a szerző, AVICENNA, minden idők egyik leghasznosabb könyvét börtönben, ítéletre várva kezdte el írni, majd menekülés közben, lóháton és egyéb kényelmetlenségek közepette fejezte be.

tok hibái és erényei ezért egységes képet mutatnak, ami feljogosít arra, hogy összefoglalóan tárgyaljuk őket.

Miután az előző részben említett idézési lánc részei Dioszkoridésztől TREBENIG más-más nyelven születtek, azonnal felvetődik a fordítások minőségének kérdése. Hogy a görögök honnan szerezték ismereteiket, nem tudjuk. Galénosz és a többi görög még nem jelöli meg forrásait. Az arabok vezették be, hogy pontosan megjelöljék a görög forrást, amelyből idéznek. A görög–arab fordítások jó minősége ismert (ULLMANN 1970. 25; MEYERHOF 1931. 126). Fontos, hogy a fordítások idején a görög még élő nyelv volt, jóllehet a fordítók nem a jón, hanem a bizánci dialektust beszélték. Ezeknek a fordításoknak nagy részét nem tudjuk ellenőrizni, mert az eredeti görög szöveg elveszett.

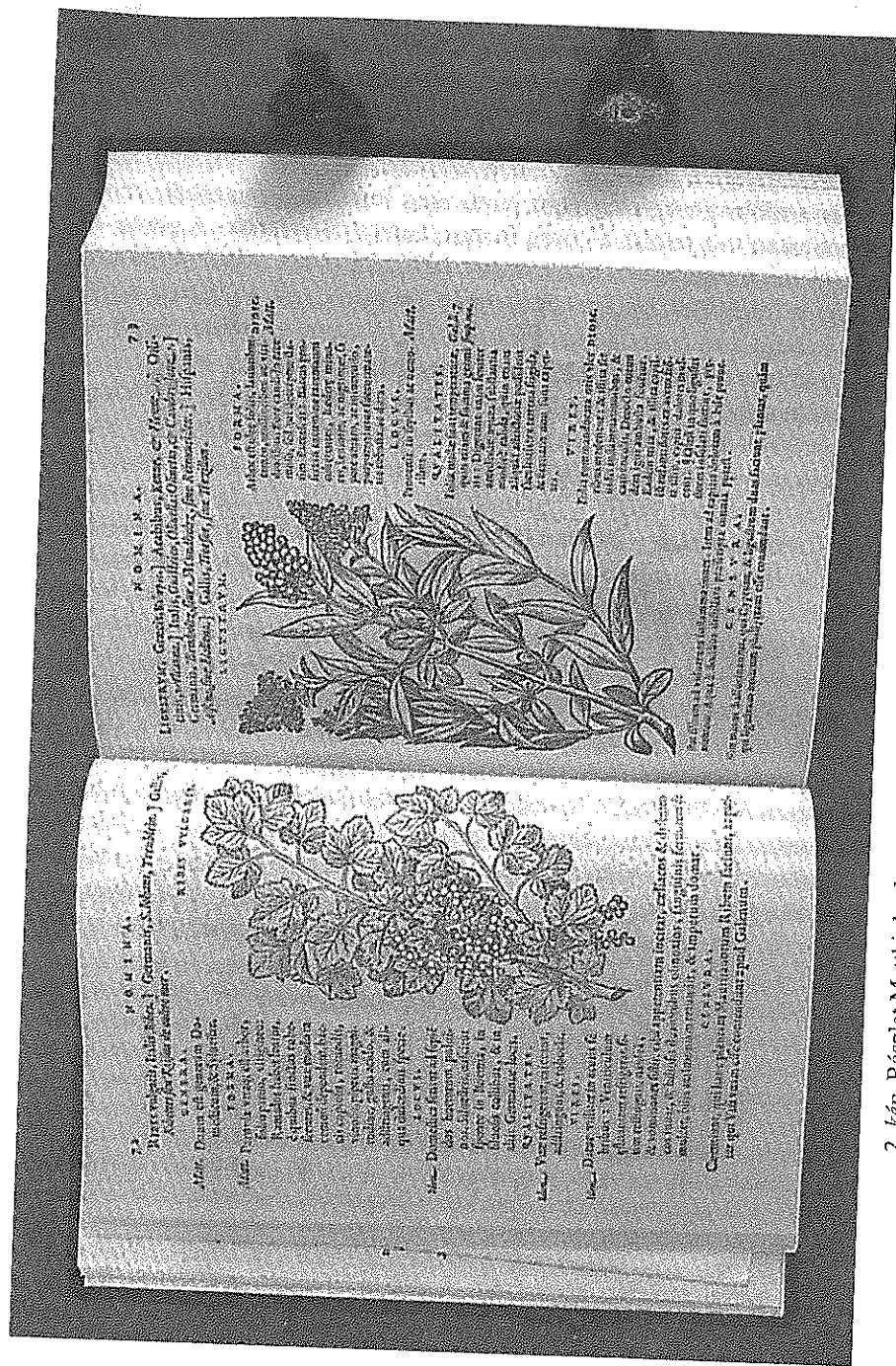
Az arab–latin fordítások gyenge minősége is ismert tény (*The Encyclopaedia of Islam* 944). Ezekben az is feltűnő, hogy a fordító önkényesen, jelölés nélkül változtat a szövegen, kihagy, betold stb. A kor fordításról alkotott elképzeléseinek ez meg is felelt. Cremonai Gerard, aki AVICENNA már említett alapművét fordította latinra, hosszú évszázadokra kiható filológiai hibákat követett el (*The Encyclopedia of Islam*). Az európai gyógyításban meghatározó szerepet játszó kolostori gyógyítás gyanútlanul alkalmazta Cremonai Gerard fordításait. A gyógynövényeknél maradvány, gyors és hatékony vizsgálatot végezhetünk Matthiolus könyvének segítségével (MATTHIOLUS 1571). Ő AVICENNA latin változatán nevelkedett, az egyes gyógynövények tárgyalásánál mindig leírja, mi az a görög, latin és arab növénynev, amellyel a tárgyalt gyógyszert azonosítja.

Belelapozva MATTHIOLUS füveskönyvébe, feltűnnek a következő hibák: a hennát (*Lawsonia* fajok) fagyalnak (*Ligustrum* fajok) értelmezi,¹⁷ a sóskaborbolyát (*Berberis vulgaris* L.) galagonyának (*Crataegus* fajok),¹⁸ a mályvát (*Malva* fajok) egy laboda-fajnak (*Artiplex halimus* L.).¹⁹ A rajzok kétséget nem hagynak afelől, mire gondol a szerző, az arab nevek még latin átiratban is egyértelműek.

¹⁷ „Ligustrum graecis κυπρος arabibus Kenne et Henne” (MATTHIOLUS 1571. 73). Érdekes, hogy ezt a tévedést a nyugati füveskönyvekből átvették a mai arab szakkönyvek, és „tamar henna”, نمر حنة címszó alatt ismertetik a fagyalt (AL-KUWAYFI 1993. 2/III, 28), jóllehet a hennát (*Lawsonia* alba) ismerik, hiszen Kis-Ázsiában honos. Ilyenre látunk még példát.

¹⁸ „Acvta spina graecis οξυκακθα arabibus Amiberberis siue Berberis” (MATTHIOLUS 1571. 69).

¹⁹ „Halimvs graecis αλιμς arabibus Molochia” (MATTHIOLUS 1571. 67).

2. kép. Részlet Matthiolus könyvéből. Balra: a „ribes” fejezetém alatti ribizlit ábrázoló rajz. Jobbra: a fagyal fejezetében az arab szerzők „henná”-jára utal a szöveg

Miután nem célunk MATTHIOLUST ízekre szedni, a több mint kilencszáz oldalas könyvet részleteiben most nem vizsgáljuk. Annál is inkább, mert az eddig vizsgált anyagban is van két rendkívül érdekes jelenség, amelyek alkalmasak annak bemutatására, hogyan változik a gyógynövényről szóló információ. Közben sort kerítünk a latin–német fordítás tárgyalására is.

„ASARUM”: EGY KÉTEZER ESZTENDŐS REJTÉLY (MATTHIOLUS 1571. 14)

Mindenekelőtt szögezzük le: ma az *Asarum europaeum* L. annak az igen érdekes növénynek a botanikai neve, amelyet magyarul kapotnyaknak neveznek.²⁰ A köpetöként használt növényt mérgező hatása miatt ma már nem használják (kiszorította a kevésbé veszélyes ipekakuána) (DÖRFLER–ROSELT 1989. 52). A görög „aszaron” és a latin „asarum” szinte végig a történelem folyamán két növényt jelentett, és jelent ma is.

Dioszkoridész, amint AL-BAYTĀR idézi (DIETRICH 1991) a növénynek másik nevét is tudja: „nárdosz”.²¹ Innentől ered a bizonytalanság a növény körül, de bármit tartanak is „aszaron”-nak, végső soron Dioszkoridészre hivatkozva használják gyógyszerként. Az arab és a perzsa nyelv sok bizánci görög növénynevet konzervált eredeti formájában. Ezt néha átvették Indiában is. Tény, hogy az arab és perzsa nyelvekben a „nárdín” szó a macskagyökér-féléket (*Valerianaceae*) jelenti (és botanikailag semmi közük a kapotnyakhoz!). Legismertebb képviselőjük a macskagyökér (*Valeriana officinalis* L.), amelyet nyugtatóként ma is használunk.²² A növény család sok más gyógynövényt is szolgáltat, leghíresebb a *Valeriana wallachii*, melynek arab és hindi neve is „ászárún” (19). Tehát Dioszkoridész szerint a „nárdosz” egyenlő az „aszaron”-nal, a modern keleti nyelvekben pedig az „aszaron” egy fajtája lenne a „nárdosz”-nak?

A dolog nem ilyen egyszerű. AVICENNA Kínából importált füvet ért rajta.²³ AL-AQSARĀ’Ī, aki AVICENNA híres könyvéhez kommentárt írt (AL-AQSARĀ’Ī 1616), olyan növénynek tartja az „ászárúnt”, amely a bizánci birodalom területén és „Azerbajdzsán földjén” él.²⁴ A növény leírása oly pontos, hogy alkalmas

²⁰ Hússzínű virágai a levelek alatt, mélyen, szinte a gyökereknél vannak, a beporzást meztelen csigák végzik.

²¹ النردین, an-nardīn, várđoç.

²² Arab és görög neve egyaránt: فو, (fū), φοῦ.

²³ „Egy fű, amelyet Kínából hoznak”, hašīšatun jū’ tā bihā min bilād aš-šīn (AVICENNA 1/IV, 434).

²⁴ أسارون, (āsārūn).

az azonosításra: „egy magvas-fű, amelynek sok kusza, görbe gyökere van, melyek finom illatúak és égetik a nyelvet. Virágai a levelek között, azok töveinél vannak, levelei olyanok, mint a borostyán levelei, de sokkal kisebbek és kekedebbek annál, a virágok színe lilás bíbor...”²⁵ Bármely botanikus megmondhatja, hogy ez a kapotnyak. India egyes gyakorló gyógyítói is úgy tudják, hogy az „ászárún” a kapotnyak (Mobin KHAN). De vajon ez Avicenna növénye?

Dioszkoridész után kétezer esztendővel tehát abban a helyzetben vagyunk, hogy „ászárún” néven az egyik indiai gyógynövény-forgalmazótól kapotnyakot, míg a másiktól egy Valeriána fajt vásárolhatunk.²⁶ Ezek egymásra nem hasonlítanak, rendszertanilag sem rokonok. Mégis, mindkét értelmezés hívei arab forrásokra, ezeken keresztül pedig Dioszkoridészre hivatkoznak, amikor az „asarum”-ot gyógyszerként kínálják. Ennek a növénynek a példája rávilágít az arab nyelvű kommentáriróladalom filológiai buktatóira is.

„RIBES”: EGY ÉRTELMEZÉSI HIBA ÉS UTÓÉLETE (MATTHIOLUS 1571. 72)

A fordítási hibákon túl MATTHIOLUSnál találunk értelmezési hibát is. A középkorban a himlő, a pestis és a kanyaró a legjelentősebb, legtöbb áldozatot szedő fertőzések közé tartoztak. Ezeknek a járványos betegségeknek a gyógyszerrei kiemelt jelentőségűek lehettek. Avicenna eredeti könyvében a „rībász”-t, vagyis a rebarbara egyik, hegyi fajtáját (*Rheum ribes L.*) éppen ezen betegségek gyógyszereként írja le (AVICENNA I/IV, 843).²⁷ Az eredeti szövegben minden világos és egyértelmű. A latin fordítások (AVICENNA latin kiadása) a „ribesium”, „ribes” átírást használják, ez a szó az arab munkák latin fordításai nyomán jelenik meg a latin nyelvben (SCHNEIDER 1968. 3/V, 173–175). A növény hatásáról és élőhelyéről szóló szöveg latin fordítása megfelelő.

²⁵ Hasonlítsuk össze azzal a szöveggel, amit a kommentátor magyaráz AVICENNA idevágó soraival. „Sok magja van, nagy tövei, amelyeknek kusza gyökerei vannak, mint a *thayyil*nak, jó illatú, égeti a nyelvet, virágai a levelek közt vannak, azok töveinél, a virágok színe bíbor, mint a beléndeké, leghasznosabb része a töve, ereje, mint a kálmosé, ez utóbbi erősebb.” (AVICENNA I/IV, 434). A *thayyil*, miután valószínűleg sás- vagy pázsitfűféle, csak a témához értő botanikus által, terepen, nagytűvel meghatározható növény lenne, tehát a szó ezer év távlatából visszamenőleg azonosíthatatlan. A beléndek (bangé) és a kálmos (wağğ) egyértelmű. Az arab szövegeket fordította Nagy Richárd. Ellenőrizte, az eredetivel egybevetette: Szombathy Zoltán. Aqsarā’ī kéziratának fent idézett soraiban egy elírást és egy nyelvtani hibát találtunk, melyet itt nem részletezünk.

²⁶ www.unaniremedies.net és www.hillgreen.com.

²⁷ ريباس, (rībās) *Rheum ribes L.*, ez a rebarbarák egy mediterrán, hegyi faja.

Az arab eredeti könyvek és a korai latin fordítások illusztrációk nélkül készültek. A növények azonosítását precíz leírások és az adott növény részeinek igen ismert növények hasonló szerveivel történő összehasonlítása segíti. A későbbi, illusztrált latin füveskönyvek innen veszik át az információkat és a „ribes” nevet, de illusztrációként az egrest, majd későbbi kiadásokban a ribizlit rajzolják mellé. Ezzel egybevégt a gyógyszer-történészek adata, hogy az egres a 15. és a feketeribizli a 16. században jelent meg mint gyógyszer (SCHNEIDER 1968. 3/V, 176). Hogy közben a deák nyelvű könyvek készítői végig az avicennai, pestist és himlőt gyógyító gyógyszerre gondoltak, annak bizonyítéka Matthiolus német fordítása (MATTHIOLUS frankfurti kiadása).

A tárgymutatója „arab ribes” néven mutat a ribizliről szóló fejezetre, ahol színes rajz a ribizlibokrot ábrázolja érett gyümölcsökkel. Az egyik gyógyszer, a sűrítmény leírásánál pedig használja a „Rob de Ribes” kifejezést, amely egyértelműen két arab szó deákosan birtokos szerkezetbe illesztve.²⁸ Látható, hogy a latin-német fordításon is torzul a tudomány, a „rob” eredetileg cukor nélkül készült sűrítményt jelent, de a német receptúra cukorral követeli meg.²⁹

Az, hogy az eredeti, arab szerző mást ért a „ribes” szó alatt, mint a latin fordító, másoknak is feltűnt. Meg is próbálták magyarázni. Az a magyarázat (SCHNEIDER 1968. 3/V, 174), hogy ilyen rebarbara-faj híján kicserélték a növényt egy másik savanyú növényvel, könnyen támadható. Először: egy olyan kultúra, amely beszerzi a fahéjat és a szerecsendiót Indiából, a kassziát Kínából, minden bizonnyal képes importálni egy növényt, amely az egész Mediterráneumban megtalálható hegyvidéki területen. A másik baj ezzel az érveléssel, hogy természetesen is lehetne, kertészeti katalógusokból ma is rendelhető, mínusz hús fokig nem károsodik (vö. a Leeds University adatbázisával).

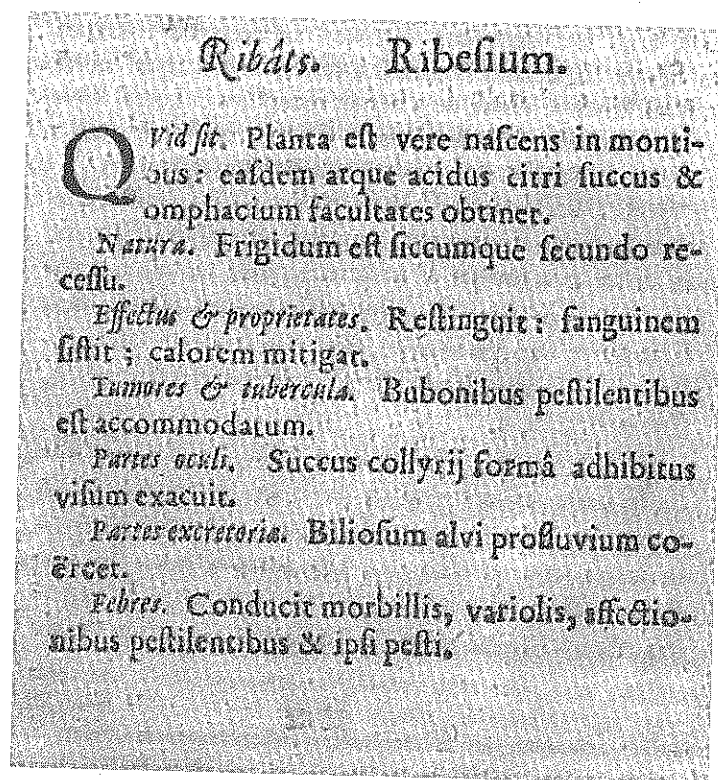
Hogy a történet teljes legyen, meg kell jegyezni, hogy európai műveltségű arab szakemberek a tévedést hazavitték az iszlám világba (KAMAL 1975. 809). Ezért fordulhat elő, hogy Haszan Kemál, a tekintélyes egyiptomi orvostörténész professzor a „rībász”-t a *gooseberry*vel, vagyis az egressel azonosítja. Márpedig az ő enciklopédiáját forrásként használják Azerbajdzsánban is (ALAKBAROV 2001). A jelenleg használt egyik népszerű modern arab füveskönyv „rībász” címszavában a ribizlit tárgyalja. (AL-KUWAYFĪ 1993. I/III, 77).³⁰

²⁸ Rubb ar-rībās, rebarbara sűrű főzete. Rubb = cukormentes sűrű főzet.

²⁹ Így már szörp, arabul „sirāb” شراب, (širāb). Az arab szakkifejezések egyértelműek, hiszen az arab nyelvű korabeli szakkönyvek közlik a definíciókat, készítési eljárásokat is.

³⁰ Nem tévedés, a rajz és a fénykép egyértelmű, miként a fejezet címe is: „Rībász (ribizli)”. „ريباس (kšmš)”, („rībās (kišmš)”). A könyv szíriai, ami azért érdekes, mert a szíriai és a libanoni emberek szívesen fogyasztják a *Rheum ribes L.*-t, amelynek neve a népaján rībās.

Az egres és a ribizli története gondolatébresztő. Ha elfogadjuk, hogy a latin nyelvű kolostori gyógyító gyakorlat ismeretanyagának egy része eljutott a középkori népi kultúráig (az egres régi német neve *Klosterbeere*), felvetődik, hogy a sok helyütt, általában a kert végébe ültetett de kevésbé fogyasztott egres esetleg egy régi óvintézkedés maradványa lenne, amennyiben a nagy járványok gyógyszereként ültették, és ma járványok híján is megszokásból ültetik, de nemigen eszik. Ezzel egybevág az a megfigyelésem, hogy Fejér megyében több helyen arra a kérdésre, hogy miért ültetnek egrest, az volt a válasz, hogy „egres az kell”, de a kérdésre, hogy eszik-e, a válasz sokszor egyértelmű nem. Természetesen lehet ez annak a leírt jelenségnek is része, hogy a savanyú fokozatosan kivonul a táplálkozásból (KISBÁN Eszter és KUTI Klára idevágó tanulmányai).

3. kép. Részlet AVICENNA latin kiadásából: a fejezet címét nem tudták lefordítani

A „ribász” példáján láttuk, hogy a latin–német fordítások sem mentesek a hibáktól. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy a további fordításoknak is (pl. TREBEN német könyvének magyar, román stb. verziója) lehetnek torzításai. Ha az írott információ a népi kultúrába szűrődik, magával viheti a hibákat is. Nem kell feltétlenül filológiai hiba ahhoz, hogy egy adott gyógyszernevet eltérően értelmezzenek különböző földrajzi területen. Ez már egy új szempont, a növényföldrajz szempontja.

A KÜLÖNBÖZŐ FÖLDRAJZI TERÜLETEK ELTÉRŐ FLÓRÁJÁNAK PROBLÉMÁJA

Alexander von Humboldt (1769–1859) amerikai és Urálon túli utazásai során észrevette, hogy egy-egy terület növénytakarója a tengerszint feletti magassággal és a földrajzi elhelyezkedéssel bizonyos törvények szerint változik. Megfigyelései a növényföldrajz alapjait jelentették. Vaszilij Vasziljevics Dokucsajev (1846–1903) orosz geológus felfedezte, hogy a földrajzi övek és a talajtípusok között összefüggés van. A talaj pedig meghatározza a növényzetet is. Ezeket az ismereteket már számolni kell ezekkel a tényekkel is.

Vannak esetek, amikor a filológiai és a biológiai szempontok egyaránt fontosak. Álljon itt egy példa. Volt egy rejtélyes gyógyszer, egy növény, a „fútanzs”, amelyről a 9. században AL-ISZRÁÍLÍ, miután a témát alaposan körbejárta, a fellelhető irodalom birtokában azt írta, hogy háromféle növény lehet, de ő bizony nem tudja, mi az.³¹ Ez persze nem jelenti azt, hogy a növény Dioszkoridészre és Galénoszra hivatkozva ne került volna be a 17. századig minden füveskönyvbe, tulajdonságaival, hatásaival együtt. (Miután szokás volt a gyógyszernevek szinonimáit több nyelven megadni, mindig látjuk, milyen arab gyógyszernévvel azonosították a latin vagy olasz címszót.) A különböző szerzők azután különbözőképpen jártak el. Ibn AL-BAYTĀR például, aki precíz ember volt, minden elérhető forrást idéz a témában, de nem foglal állást a növény mibenlétét illetően (AL-BAYTĀR 2000). A kései utódok azonban erdőmezőt járva felismerni vélték a növényt. Az erdő és a mező pedig más Dél-Európában, más Közép-Európában.

³¹ AL-ISZRÁÍLÍ (Ishāq Ibn Sulaymān) kb. 855–955. Életének első ötven évét Egyiptomban, második ötven évét Kejravánban töltötte. Könyve, az *Élelmiszerek könyve* (AL-ISZRÁÍLÍ 1986) talán a témában a legteljesebb (ULLMANN 1970). Nemcsak kiváló orvos volt, hanem filozófus is, a (keresztény) al-Kindī hatására a zsidó neoplatonizmus atyja.

MATTHIOLUS (1571. 415) szurokfűnek (*Origanum vulgare L.*) azonosítja,³² és a nyomában a többi itáliai orvos-botanikus (TRAVAGINO 1684) is. Miután a Mester, Avicenna világosan leírja, hogy a „fütandzs” étvágygerjesztő, és erősíti a gyenge gyomrot, segíti az emésztést (AVICENNA i. m. 1/IV. 791), bárminek azonosítjuk is a gyógyírt, bőven teszünk belőle ételünkbe. Az eredményt láthatjuk az olasz étermekben.

Aki pedig nem a Mediterráneumban indult el „fütandzs”-ot keresni, hanem északabbra, az a majorannát találta meg (*Majorana hortensis Mönch*). A majoranna–szurokfű kérdéskör külön tanulmányt érdemelne, ugyanis sok helyütt keverik, vagy egy fajnak tartják a kettőt. Olykor más ajakosokkal (botanikai szaknyelven: *Labiaceae*) keverik őket. A mai arabban a szónak két alakja van: fütanğ és fūdanğ, az előbbi a modern irodalmi arabban vízi mentát (*Mentha aquatica L.*), az utóbbi borsikafüvet (*Satureja hortensis L.*) jelent.

Ennek tükrében és annak ismeretében, hogy a 15. századig a füveskönyveket nemigen illusztrálták, csak a füvek külsejét írták le szavakkal, gondoljuk végig a már leírt idézési „láncot”, azzal együtt, hogy ez csak egy lánc a sok közül.

A görögök a jón nyelvet jól körülírt, nem túl nagy földrajzi területen használták, ezért elképzelhető, hogy a görög növénynevek többé-kevésbé meghatározott növénycsoportokat jelölnek. Ám amennyire biztonságosak a görög–arab fordítások filológiai szempontból, annyira összezavar mindent a növényföldrajz. AVICENNA a gyógynövényeit a mai Afganisztán területén, a hegyek között írja le, kezében Dioszkoridész földközi-tengeri növényleírásaival. Bő két-száz év múlva AL-BAYTĀR AVICENNA könyvével a kezében figyeli a dél-ibériai flórát, hogy vajon melyik növényt említi a szerző. Leírja ő is, amit talál. Mindkét arab könyvének deák nyelvű változatával felfegyverkezve igyekszik gyógyítani századokon át a német, a lengyel és a magyar szerzetes. Ma pedig az indiai gyógyító, AL-BAYTĀR általunk is használt enciklopédiájának urdu fordításával keresi a dzsungelben a gyógynövényeket.

Semmi csodálkozónivaló nincs azon, hogy a különböző füveskönyvek adott növényleírásaiban, hatásaiban egymásnak ellentmondanak.

AZ ÖKOTÍPUSOK PROBLÉMÁJA

Az ökotípus ökológiai fogalom (ALLABY 1998). Egy adott (állat, gomba vagy növény) faj ökotípusai olyan, lokálisan adaptálódott populációk, amelyek élet-

³² „Origanum, Grecis opíavoç, Mauritanis, Fandenigi siue Fundenigi, siue Foudenigi, Italis Origano stb.”

tanilag és morfológiailag eltérőek. Ezen eltérések genetikailag meghatározottak, és összefüggenek az élőhellyel.³³

A mi szempontunkból ennek több következménye is van. Az egyik, hogy lehet egy növénynek egymástól távoli területeken két olyan alakja, ami miatt a régiók két külön növényfajnak tarthatták.³⁴ A másik, hogy ezek után nem szorul külön magyarázatra, miért hangsúlyozzák a biológusok, hogy egy adott gombafaj fogyaszthatósága élőhelyfüggő. Amit Skandináviában megesznek, az nálunk mérgező lehet (pl.: papsapbagombák)! Egyáltalán: az, hogy két, egymástól távol élő, vagy egy hegyen és egy alföldön élő nép ugyanazt a növényt más hatásúnak találja, az ökotípus fogalmának ismeretében nem látszik ellentmondásnak.

Tegyük még hozzá, hogy ugyanezért elgondolkodtató, mekkora a felelőssége annak, aki indiai, kínai, tibeti gyógyászati könyvek birtokában, laboratóriumi vizsgálatok nélkül elkezd Németországban vagy Magyarországon gyógyítani. Nem véletlen, hogy az indiai kormány költséget és időt nem kímélve a termőhelyen bevizsgáltat minden egyes „unani”,³⁵ ajúrvédikus és európai eredetű gyógynövényt, álljon mögöttük bár kétezer esztendő tapasztalat (lásd az indiai Egészségügyi Minisztérium honlapját).

KULTURÁLIS HATÁSOK ÉS GYÓGYNÖVÉNYISMERET

Eddig szó volt gyógynövényekről, amelyek a tapasztalat és a vizsgálatok szerint kétségtelenül hatásosak, vizsgáltunk olyanokat, amelyek a mágikus orvoslás gyermekei, és foglalkoztunk olyanokkal, amelyekről egykor valaki, ki tudja miért, kedvezően nyilatkozott, és az ő tekintélye nyomán máig használatban vannak. Hangsúlyozni kell, hogy a kategóriák nem tiszták: pl. a szignatúra-tan

³³ Azt a folyamatot, amelynek során hasonló körülmények között különböző fajok egymáshoz hasonlóvá válnak, konvergenciának, azt a folyamatot, amelynek során adott faj egyedei eltérő körülmények között egymástól különbözővé válnak, divergenciának hívja az ökológia. Ezekkel a jelenségekkel a növényföldrajz és a növényökológia is foglalkozik. Egyes fajok (alfajok) megítélésében véleményük nem szükségszerűen egyezik.

³⁴ Annál is inkább, mert ilyen ma is előfordul. Nem mindig éles a határ két faj között.

³⁵ „Unani” – így nevezik a számos indiai gyógyító irányzat közül az egyiket. A „júnáni” szó arab nyelven „görög”-öt jelent. Ez a klasszikus görög eredetű orvostudomány, amely a 10. században jelent meg az Indus völgyében, Szebuktidzsín szultán hadjárata nyomán. Ma is működő, államilag támogatott tudomány Indiában (Mobin KHAN honlapja, valamint NAGY Richárd *Mi az az „unani”*).

felvillanása AVICENNÁNál leírt jelenség (LEV 2002), ám attól, hogy egy növény levele vese alakú, még valóban jó lehet a vese valamely betegségére stb.

Arra a kérdésre tehát, hogy miképpen lesz egy növényből gyógynövény, nem kapunk választ, hiszen ki mondja meg, miért tartotta Dioszkoridész a kakukkfűvet jónak, hogy honnan ered végső soron a szignatúrák ötlete, és hogy ki alkalmazott először kikericszet a köszvény gyógyítására. Tehát minden gyógynövény ismeretlen eredetű? Talán nem jól tettük fel a kérdést. A helyes kérdés: milyen kulturális hatások képesek egy növényt gyógynövényé tenni? A továbbiakban erre koncentrálna a jobb áttekinthetőség kedvéért külön vizsgáljuk az írásbeliséggel összefüggő, és külön az attól független hatásokat.

ÍRÁSBELISÉGGEL RENDELKEZŐ KULTÚRÁK GYÓGYNÖVÉNYEI

Több okból is könnyebb az ilyen kultúrákban lezajló folyamatokat elemezni. Először is, az időben és térben hozzánk közelebb álló kultúrák ilyenek. Másodsor az eddig leírtak alapján könnyebb összeszedni, milyen mechanizmusok működnek a gyógynövények körül. Nem lehet egyértelműen és teljes biztonsággal megállapítani, hogy egy adott növényről való ismeret hogyan került a népi kultúrába. De ha összegyűjtünk egy csokorral a lehetséges csatornákból, talán elképzelhető lesz a gyógyszerismeret folklorizációja. Ha elfogadjuk, hogy a következő lehetséges utak valamelyikén információ jut el a népi kultúrába, az azt is jelenti majd, hogy a fent leírt könyvtári adatok megjelenhetnek a füvesember kezében. Például, hogy egy rossz fordítás vagy értelmezés miatt nem azt a gyógynövényt használja, amelyet tekintélyes elődei nyomán szeretne.

Tegyük rögtön hozzá, hogy adott kultúra különböző rétegei között sokféle mozgása lehetséges az információknak, az előbbi csak egy a sok közül. A teljesség kedvéért emlékezzünk meg arról, hogy évszázadokkal ezelőtt nem vált szét markánsan az „elit” és a „népi” kultúra, és amióta szétvált, az ún. elit kultúra időről időre „lenyúl a mélybe”, és felemel magához valami „népieset”. Az más kérdés, hogy felemelhet olyan jelenséget is, amely évszázadokkal korábban éppen az elit kultúrából süllyedt le. A gyógynövényeknél maradvány, jó példa erre, hogy a polgári gyógyszerészet a 20. században Erdélyben a paraszti kultúrából felfedezte a feketeribizlit, mint a lázas betegségek gyógyszerét, majd divatba hozta. („A régiiek tudták.”) A ribizli előzményeit már tárgyaltuk, így nem szükséges tovább bizonygatni, hogy jellegzetes, a kulturális rétegek között „jojózó” szellemi kincsről van szó.

ISZLÁM MEDICINA

Az iszlám kultúrában az orvostudomány fontossága és megbecsültsége közismert. Az egészséggel és a gyógyítással kapcsolatos számtalan, Mohamed prófétának tulajdonított mondás is arról tanúskodik, hogy ebben a kultúrában kiemelt fontossága van az orvostudománynak (KHALDÜN 1993. 33, 326).³⁶ Tekintetbe véve, hogy az általánosan elterjedt vélemény szerint a középkori muszlim közösségekben nagyobb volt az olvasni tudók aránya, mint a korabeli keresztények között, ismervé az emberek érdeklődését az egészség iránt, elképzelhetjük, hogy a rendkívül bőséges arab orvosi irodalom ismeretanyaga elszivárgott a népi kultúráig. Ennek bizonyítéka a két egymással összefüggő, egymás mellett működő, mégis különböző iszlám népi orvoslási irányzat, amely a mai napig működik, az Atlanti-óceántól az Indiai-óceánig.

GALENIÁNUS ISZLÁM NÉPI ORVOSLÁS

Az iszlám mágiához tartozó néhány elemtől eltekintve, az iszlám népi orvoslás, amelyet az arabok igen hatásosnak tartanak, és amelyet a legtöbb arab állam a kilátástalanul drága modern orvostudomány mellett megtűr, maga a görög–arab orvostudomány. Az arab népi gyógyító AVICENNA, ar-Rāzī,³⁷ Ibn AL-BAYTĀR és a többiek könyveit veszi elő, ha bizalmába fogadva arról mesél, miből meríti tudományát.³⁸ A muszlim társadalomnak ez az írásközpontúsága feltűnően tudatos, a zsidókkal együtt „a könyv népének” tartják magukat, utalva az egész kultúrát meghatározó szent könyvekre.³⁹ Az írás és a könyv ennek a társadalomnak szent: az írás eredetéről számtalan mítosz ismert (DÉVÉNYI–IVÁNYI 1987. 24), a betűk és a számok varázserejűek, a nyomtatás nagy késéssel kezdődött meg, mert az írás és a szöveg szentségét érezték sértve (DÉVÉNYI–IVÁNYI 1987. 98, 177) stb.

³⁶ Ibn KHALDÜN, 'Abdu-r-Rahmān: „az arab Montesquieu”, Tunisz szülötte, a legnagyobb arab történettudós (megh. 1406), bejárta a mediterrán világot, Bajbarsz mamiúk szultánt elkísérte a Timur Lenk elleni hadjáratba. Ő volt az első, aki a történelmi események háttérben gazdasági, szociológiai, kulturális okokat keresett. Munkáit mai szemmel olvasva megdöbbenően modernnek érezzük (GERMANUS 1979. 252–257).

³⁷ Ar-Rāzī, Ibn Zakarīyā': 9. századi perzsa származású arabul író orvos, a rajji, majd a tabarisztáni kormányzó háziorvosa, alkimista, filozófus és zeneelméleti szakember. Egyes könyveit a múlt századig Európában is használták (*The Encyclopaedia of Islam*). Az arab világban könyveit változatlan lelkesedéssel használják.

³⁸ 1996-ban és 1997-ben tunéziai népi gyógyítók hívták fel figyelmemet a görög–arab medicinára.

³⁹ Ahl al-kitāb.

A PRÓFÉTAI ISZLÁM ORVOSLÁS

Létezik egy másik, szintén könyvekhez kötődő iszlám gyógyító tudomány is, ez a „prófétai orvoslás” (ULLMANN 1970. 185).⁴⁰ Az úgymond pogány (görög) eredetű medicinára mintegy válaszul jött létre. Jellemzője, hogy nem orvosok, hanem muszlim teológusok írták azt a több mint egy tucat „Prófétai orvostudomány” című könyvet, amelyekben hemzsegnek a Mohamednek tulajdonított gyógyító bölcsességek, a Koránból vett, állítólag átvitt értelemben a gyógyításról szóló idézetek. Rendszeresen idézik Galénoszt, és meg vannak tűzelve az iszlám előtti arabság gyógyító módszereivel (pl. hogy a légy egyik szárnya mérgező, a másik szárnya pedig ennek antidótuma, AL-ĠAUZIYA 1982. 357).⁴¹ A modern kiadások széljegyzetei elmagyarázzák, hogy a szent könyvben a baktériumokról, a progeszteron nevű hormonról írt a próféta stb. Egy ilyen könyvet kézbe véve európai orvosi szemmel háborzongató, antropológus szemmel kellemesen bizsergető kulturális salátát böngészhetünk. Ezeket az arab piacokon rendre árulják, hazaviszik és használják.⁴² (Különlegessége ennek a kultúrának, hogy a Korán mint a nyelv zsinórmértéke az irodalmi nyelvet mintegy „befagyasztotta”.)

Egy, a betűket fölöttébb tisztelő társadalomban, amely kimondottan érzékeny az egészség mint téma iránt, az írott gyógynövényismeret folklorizálódott – más kérdés, hogy a növénynevek mindenhol mást jelentenek, ami a gyakorlatot azonos elvek mellett is eltérővé teszi.⁴³ A másik feltevés, amely logikailag az iszlám medicina tárgyához tartozik, hogy a muszlim népekkel való kulturális érintkezés az egyik csatorna lehet, amelyen keresztül orvosi információ jut a különböző népi kultúrákba.

KOLOSTORI MEDICINA

Európában ugyanezen korban széles néptömegek nem tudtak olvasni. A tanult orvos ritkaságszámba ment, a gyógyítás egy részét – sok egyéb jelenség mellett – a kolostorok végezték. A szerzetesek gyógyító tudása nagyobb részben

⁴⁰ الطب النبوي (aṭ-ṭibb an-nabawī).

⁴¹ Az arabok ezt az iszlám előtti kort nevezik a tudatlanság korának, الجاهلية (al-ġāhiliya).

⁴² Új, tudományos igényű készült füveskönyvek irodalomjegyzékében is ez a mű az első, amire hivatkoznak (pl. AL-KUWAYFĪ modern gyógynövénykönyve).

⁴³ A cikket olvasó néprajzos itt talán ezt gondolja: „igen ám, de az írott ismeret a népi tudás megfogalmazása”. A muszlim kultúrában azonban a görög (minden bizonnyal valamikor népi eredetű) írott gyógyszerismeret beemelése történt az arab elit kultúrába. A görög természetfilozófián alapuló orvostudomány a népek érintkezésével és az írott arab kultúra hatására kerülhetett az arab népi kultúra kezébe.

latin, kisebb részben görög szakkönyvekből származott, a latin nyelvű anyag görög és arab eredetű volt. Arra a kérdésre, hogy a gyógyító tevékenységükhöz kapcsolódó gyógynövényismeret milyen mértékben került be a népi medicinába, a választ a növénytan könyvekben találjuk. A Mediterráneumban őshonos gyógynövények a kolostori tevékenység következtében terjedtek el előbb a kolostori, majd a konyhakertekben, később kivadultak, mint új flóraelem. A példákat a tihanyi bencések levendulájától az izsópon, zsályán át, a citromfűvön keresztül sokáig lehetne sorolni (SIMON 1992).

Ezek a növények cáfolhatatlan bizonyítékai annak, hogy az írott gyógynövényismeret ezen a csatornán eljutott a népi gyógyászatig. Jegyezzük meg: ez a csatorna ma is él (gondoljunk csak az érdligeti apácák gyógyító tevékenységére).

ARISZTOKRATA HÖLGYEK GYÓGYÍTÓ TEVÉKENYSÉGE ÉS A PARASZTKALENDÁRIUMOK

Az írást nem használó és az írástudó társadalom között praktikus megfontolásból megkülönböztethetjük az olyan emberi közösséget, amelynek legtöbb tagja nem ír-olvas, de az olvasni tudó, létszámában csekély rétegnek társadalmi rangja, így szavának súlya van.

Kézenfekvőnek látszik, hogy a szegényeket gyógyító jószívű arisztokrata asszonyok gyakorlatának egyes elemei folklorizálódhattak.⁴⁴ A számukra elérhető, deák és német nyelvű füveskönyvek, csakúgy, mint a korai magyar gyógyító könyvecskék, a görög–arab medicina termékei, akár közvetlenül (görög forrásból), akár közvetve (arab–latin vagy arab–latin–német fordítások).

Másik feltételezés, hogy ismerve az emberek bizalmát és figyelmét az írott információ iránt („nem írnák, ha nem lenne igaz”), egy olyan társadalomban, melyben a családi Biblia mellett úgyszólván az egyetlen olvasmány a kalendárium, egyebek mellett az abban található egészségügyi, így a gyógyfüveket érintő információk is folklorizálódhattak. Ilyen folyamat a 19–20. században képzelhető el (MIKOS 2003. 270).

Ennek vizsgálata a közeljövőben elkezdődhet. A feladat a kalendáriumok lehetséges forrásainak meghatározása, a népi kultúrában megtalálható egyes jelenségek és az évkönyvek párhuzamos információinak összehasonlítása.

⁴⁴ Annak megítélése, hogy ez a hatás mennyire lehetett erős, beilleszkedne abba a végtelen vitába, amelynek szélsőséges megnyilvánulásai a „versunkenes Kulturgut” elméletének kritikátlan védelme, illetve teljes elutasítása. Miatán itt csak a lehetséges kulturális összefüggéseket térképezzük fel, ezt a csapdát kikerüljük.

A SZÉLES KÖRBEN ELTERJEDT ÍRÁSBELISÉG HATÁSA

TREBEN neve kapcsán felmerült az a kettősség, amely megítélését jellemzi, tudniillik, hogy a laikus közvélemény fenntartás nélkül bármit elhisz neki, aki pedig gyógynövényt akar eladni, rá hivatkozik, könyve milliós példányban fogy, ugyanakkor különböző érintett tudományok szakemberei nem képesek gorombaság vagy legalább maró ironia nélkül beszélni róla.⁴⁵ A mi szempontunkból TREBEN mégis jó szolgálatot tesz, amikor kulturális hatását vizsgáljuk.

Megvizsgálhatjuk, hogy egy olvasni képes társadalomban milyen gyorsan és milyen erővel terjed el egy adott könyv ismeretanyaga (függetlenül attól, hogy tartalma helyes vagy hasznos-e). Ha arra gondolunk, hogy néhány év alatt TREBEN könyve teljesen átformálta a természetgyógyászatot és a népi gyógyító gyakorlatot (amint arról már volt szó), el lehet képzelni, hogy Ibn Wāfid könyve a helyes táplálkozásról valóban népszerű és elterjedt lehetett a maga idejében, és egyes elemei folklorizálódhattak.⁴⁶ (Egy fontos tényező: nem mindegy, hogy adott könyv milyen állapotában éri a társadalmat. TREBEN könyve Közép-Európában az alternatív terápiákat üldöző szocialista évtizedek után kiéhezett közönségre talált.) A másik jelenség, amely TREBEN kapcsán tanulmányozható, hogy a gyógyfüvek műfajában a mai napig elég egy-egy névre mint tekintélyre hivatkozni, és az adott információ máris megkérdőjelezhetetlen igazság lesz.

AZ ÍRÁSBELISÉGGEL NEM RENDELKEZŐ KULTÚRÁK GYÓGYNÖVÉNYEI

Ilyen kultúrákban vizsgálva a gyógynövényeket, írásos anyag híján kénytelenek vagyunk a józan eszünkre támaszkodni. Kézenfekvő, hogy egy gyógynövény neve és annak etimológiája kiindulópont lehet annak megítélésében, hogy honnan származik. Kérdés, hogy azonos szó ugyanazt a növényt jelöli-e, és ha igen, ugyanazt a kórt gyógyítják-e vele. Szerencsére nem kell törnünk a

⁴⁵ Ízelítőül álljanak itt Tobias Budke sorai: „Auch sie selber erlebt mehr Abenteuer als Indiana Jones: Balken fallen auf ihre Beine, giftige Insekten verwandeln ihren Daumen in eine »Knackwurst«, und beim Wäschewaschen stößt sie sich beinahe ein Auge aus – von Nierenkoliken ganz zu schweigen. Wie gut, dass es die Kräuter gibt.” (lásd a német szkeptikusok honlapját).

⁴⁶ Ibn Wāfid al-Lakhmī, Toledó vezére, 11. század. Galénosz és Dioszkoridész könyveit elolvasva, azok ismeretanyagát szintetizálva közérthető arab nyelven írt egy remek könyvet a gyógyszerekről. Héber, katalán, latin fordításai Európa-szerte közkezen forogtak, az arab eredeti szöveget ma is kiadják, olvassák (ULLMANN 1970. 210, 273).

fejünket azon, milyen módszerrel közelítsük meg a témát. Megtették már mások.

A gyógyszergyárak már jószerevével minden gazdaságosan előállítható szintetikus anyagot megvizsgáltak, jó-e valamire mint gyógyszer. Miután olcsóbb és hatékonyabb a dél-amerikai, afrikai stb. népi gyógyászat gyógyszereit vizsgálva új, modern gyógyszerhez jutni, mint az eddigi algoritmust követni (megvizsgálunk több ezer új szintetikus szert), a legkomolyabb gyógyszergyárak élen járnak az etnobotanikai terepmunkában (pl. Glaxo: Dél-Amerika és Afrika, Merck: Dél-Amerika, Shaman Pharmaceuticals: Délkelet-Ázsia) (ALEXIADES 32). A népi gyógyszerek következetes felkutatásának és feldolgozásának (ún. „screening”) kialakították a módszertanát, antropológiai, botanikai és fitokémiai szabványait.⁴⁷

Az olyan kultúrák vizsgálata, amelyekben az írásbeliség nem játszik központi szerepet, talán modellként szolgálhat a többi kultúra írás előtti korszakának megítéléséhez.

ŐSHONOS ÉS TERMESZTETT NÖVÉNYEK

Az őshonos vagy autochton fajok olyan élőlények, amelyek ma is azon a helyen élnek, amelyen származástaniilag, illetve földtörténetileg keletkeztek. Ennek a biológiai fogalomnak az ismerete további megfontolásokhoz vezet.

Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a közvetlen tapasztalat, a kipróbált gyógynövények okszerű használata azon fajoknál jöhet szóba, amelyek adott nép jelenlegi vagy előző földrajzi tartózkodási helyén őshonosak. Megfordítva: adott gyógynövény megítélésénél elsődleges fontosságú, hogy jelenlegi élőhelyén őshonos-e vagy sem. Ha az, akkor hihetünk abban, hogy a tapasztalat vagy valamely helyben működő mítosz tette gyógynövénné. Számtottevő írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák esetében ez lehet az első szempont, amelynek segítségével rendet tehetünk a gyógyszerek között.

Ha a növény nem őshonos, akkor két alapvetően különböző mechanizmust találunk az idegen növény gyógynövényként való beilleszkedésére. Az egyik akkor lép működésbe, ha helyben termesztik a jövevényt (pl. amerikai fajok: paradicsom, burgonya stb.). A magyar népi kultúra a paradicsomot vérző sebekre használja (KÓTYUK 2000. 97), talán éppen azért, amiért a lent (kék vi-

⁴⁷ Miután az etnobotanika eredményeivel, gyakorlati jelentőségével külön diszciplínává nőtte ki magát, sem az antropológus, sem a botanikus nem hagyhatja figyelmen kívül az etnobotanikai módszertant. Ennek ismeretében a könyvtárainkban található régebbi népi gyógyászati témájú munkák is átértékelődnek.

rág) kék zúzódásokra, vagyis a mágikus szignatúra-elv miatt. A közel-keleti népi hagyomány minden tekintetben a már régóta ismert padlizsán mellé sorolja be, és akként használja. Erről bármelyik török vagy arab büfében meggyőződhetünk.⁴⁸ A paradicsom (de a burgonya is) a padlizsán mellett vagy helyette tűnik fel, azonos fűszerezéssel. Hogy ez a hasonlóság nem véletlen, arra jó bizonyíték, hogy tapasztalt gyógyfüves gyógyítók a paradicsomot úgy ajánlják felhasználni, hogy besózás után a levét le kell önteni vagy fel kell itatni (VARRÓ 1942. 210). Tehát pontosan úgy, ahogyan a padlizsánt dolgozzuk fel. Anélkül, hogy a témába a kelleténél mélyebben belemerülnénk, látjuk, hogy az idegen eredetű természetű növényeket a kultúrák beilleszthetik egy meglévő koncepcióba. (Közben soha nem vethetjük el a lehetőségét annak, hogy a növény valóban hatékony bizonyos körállapotban.) Írásbeliséggel nem rendelkező kultúra gyógyszereivel találkozáskor talán érdemes megvizsgálni a természetű idegen növényeket: mit helyettesítenek vele.

A másik elképzelhető körülmény, hogy egy kultúra használ egy gyógynövényt, de természeteni földrajzi és éghajlati okok miatt nem képes.

IMPORTNÖVÉNYEK

Dioszkoridész és Galénosz gyógyszereinek egy része is importnövény, sokszor a növényt magát nem is ismerték, csak a szárított készítményt. Néhány példa: szerezsendió, gyömbér, fahéj, ebvész (*Strychnos nux vomica*). Számptalan régi anyagban a gyógyszer azonosítását ez a körülmény lehetetlenné teszi (lásd jegyzeteim Ibn an-Nafísz gyógyszereiről).

Nagyon valószínűtlennek tetszik, hogy egy közösség kipróbálásra szerezzen be messzi tájakról növényi anyagokat, hogy azokból gyógyszert készítsen. Valószínűbbnek érezzük azt a feltételezést, hogy minden nem őshonos és adott területen nem természetű növény gyógynövényként való felhasználása kultúrák közötti kommunikáció következménye. Vizsgáljunk meg két kézenfekvő példát. A citrom és a fahéj-fa nem élnek meg nálunk, de ismert és használt gyógyszerek.

A Kárpátalján élő magyarok között a nátha egyik orvossága a fahéj és fahéjas ételek (KÓTYUK 2000. 95). (Magam is tapasztaltam a fahéj használatát náthára és torokbetegségre Nógrádban.) Meghülés esetén legtöbbször citromot fo-

⁴⁸ A keleti gyógyításban nem válik el annyira a táplálkozás és a gyógyítás, mint nálunk. A tényerőn ugyanazok a rendező elvek hatnak, mint a gyógykezelésben, éspedig az ókori nedvkórtani orvoslás elvei.

gyasztunk.⁴⁹ AVICENNA említett könyvében is azt olvassuk, hogy a fahéj jó náthára (AVICENNA i. m. 1/IV, 530), a citrom igen hasznos a toroknak és a mellkasnak (AVICENNA i. m. 1/IV, 456).

A klasszikus medicina az egész világegyetemet, egészében és részében felosztotta a négy őselem között. A négy őselemnek az emberi szervezetben négy testfolyadék felel meg, innen a görög–arab medicina másik neve: nedvkórtani (humorálpátológiai) medicina. A tűz (epe), levegő (vér), víz (nyálka) és a föld (fekete epe, mai bonctani és élettani ismereteink alapján értelmezhetetlen) egyensúlya jelenti a szervezetben az egészséget. Ibn Halszún (HALŞÜN 1996) diétetikai összefoglalóját olvasva látható, hogy a fenti eljárás, mely szerint a náthát fahéjjal és citrommal gyógyítjuk, nem más, mint a tűz tulajdonságait (forró-száraz) hordozó gyógyszerek felhasználása a víz (hideg-nedves) jellegű betegségekben.⁵⁰ Innen ered a „meghülés” elmélete is bizonyos fertőzésekben.⁵¹ (Jegyezzük meg, hogy nincs olyan görög vagy arab forrás, amely megmagyarázná, miért tart egy gyógyszert vagy ételmiszert forrónak/hidegnek, illetve nedvesnek/száraznak. Egymást idézve közlik az adatokat és kész.)

Nem tudjuk megmondani, hogy a fent részletezett, a népi kultúrát és a könyves gyógynövényismeretet összekötő csatornák közül melyiken keresztül jutott a kárpátaljai emberekhez az orvosok, szerzetesek és muszlim gyógyítók gyakorlata, de tény, hogy ott van. Ezek szerint a lehetséges csatornákból (kolostori medicina, népek érintkezése, parasztkalendáriumok, jószívű arisztokrata asszonyok stb.) legalább egy csatorna működik. Írást nem használó kultúrában az import gyógynövények jelensége egy sereg izgalmas kérdést vethet fel (gyógyszerrel együtt „importált” mítoszok, népek vándorlása, eredete stb.).

⁴⁹ Vegyük észre, hogy a gyógyszer nem változott, csak a hozzá kapcsolt magyarázat. Az őselemek helyett ma, úgymond, magas C-vitamin tartalma miatt fogyasztjuk, mintha nem lenne más, több C-vitamint tartalmazó gyógyír...

⁵⁰ Ibn HALŞÜN. Azonkívül, hogy 13. századi andalúziai orvos, nem tudunk róla semmit. Könyve, az *Élelmiszerek könyve* nemcsak az élelmiszerekről, hanem a kor egészségmegőrzési elképzeléseiről, az egészséges alvásról, mozgásról, átfogóan a klasszikus diétetikáról szól, tömören és világosan.

⁵¹ A nedvkórtani könyveket lapozva az olvasó gyakran találkozik ismerős jelenségekkel. Suzanne GIGANDET fordításának előszavában kétszer kiált fel meglepetésében: „On peut remarquer en passant la survivance du mot vapeurs dans le français moderne; »avoir ses vapeurs«; c'est sans doute une réminiscence confuse de cette notion galénique !” „Et nous voici ramenées, une fois encore, aux pratiques médicales de l'Europe médiévale et renaissante, ridiculisées par Molière !” (HALŞÜN 1996. 28–29).

A VERBÁLIS INFORMÁCIÓ EREJE, EGY KÍSÉRLET
GONDOLATA

Van egy tényező, amely nagyon szubjektívnek tűnik ugyan, de semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül. Ez pedig az emberi érdeklődés az egészség és a gyógyulás iránt, a gyógyító ember szava. Újságírók (Elekes András szíves közlése) számára ismert tény, hogy az egészség beletartozik az öt legfontosabb témába, ami miatt emberek újságot vesznek és jártnak. A gyógyszeripar marketing osztályai előtt nem ismeretlen, hogy mekkora szava van adott közösségben a gyógyítónak, és az, hogy mekkora jelentősége van annak, hogy például milyen gyógyszert szed a faluban a pap vagy a polgármester.

Nem kevesebbet állítok tehát, mint azt, hogy századokkal ezelőtt, írástudatlanság mellett, a Kárpát-medencében dolgozó féltucatnyi tanult orvosnak is lehetett a népi kultúra szintjéig eljutó hatása.

A mai, olvasni többé-kevésbé tudó, rádiót hallgató és tévét néző közösség reagálását a verbálisan terjedő információkra oly módon lehetne vizsgálni, ahogy a geológusok vizsgálják a felszín alatti vizeket. Megfestik a barlangi partakat, és figyelik a felszíni vizeket, melyik és hol lesz színes. Egy eddig ismeretlen, a világ más táján bevált gyógyszer elterjesztése lenne a bizonyíték, a megszokott csatornák kizárásával. Ha valamely orvos, kizárólag szóban, ajánlani kezdene egy jó hatású, Magyarországon eddig ismeretlen készítményt (mindegy, hogy indiai vagy amerikai), a kollégák az ország többi részében jelezhetnék, mikor jelent meg az első páciens, aki az adott gyógyszer felől érdeklődik. Ezzel a modellel vizsgálni lehetne a gyógynövények verbális csatornákon történő elterjedésének irányát és sebességét.

ÖSSZEFOGLALÁS

Egy-egy gyógynövény ismerete nemcsak rendszertani besorolásának, összetételének, hatóanyaga hatásmechanizmusának és adagolásának, a növény termesztésének vagy gyűjtésének, feldolgozásának ismeretét jelenti. Minden gyógynövényhez hozzátartozhat egy mítosz, egy hiedelem, valamiféle kulturális kapcsolat, fordítási hiba, félreértelmezés vagy egyéb jelenség, amely a növényt a gyógyír rangjára emelte. Csak ezek ismeretében érthető a növény használata egy adott közösségben. Ami a gyógyfüvek gyakorlati felhasználását illeti, az előzőek után világos, hogy egy gyógyszer több ezer éves használata sem garancia arra, hogy valóban arra jó, amire használják. A korszerű farmakológiai vizsgálatok elvégzése után derülhet ki, hogy a jelenlegi receptor-

ligand modellbe beillesztve a gyógynövény megfelel-e a gyógyszerian elvárásainak.⁵²

A gyógyítás gyakorlatában mindezek ellenére a szerénység a helyes hozzáállás: mai bölcsességünk holnap már butaság lehet, a gyógyulás bonyolult élet-tani és lelki folyamatai egyelőre részben ismeretlenek.⁵³ Természetesen elmúlhat a köhögés a tüdőfület fogyasztó emberben, a gyomorfájás elmúlhat gyömbértea mellett és a kosbor is visszaadhatja a férfierőt.⁵⁴

IRODALOM

ALAKBAROV, Faríd	AL-ĞAUZIYA, Ibn Qaiyim
2001 <i>Medicinal Plants Used in Medicine of Azerbaijan Phytotherapy</i> . Journal of Herbal Pharmacotherapy Vol. 1 (3).	1982 <i>Aṭ-ṭibb an-nabawī, Dār at-turāth</i> . Kairó
AL-AQSARĀ'Ī, Šams ad-Dīn Muhammad b. Muhammad	AL-ISRAĪLĪ, Ishāq Ibn Sulaymān
1616 <i>Hall al-mūğaz</i> . Kézirat, a szerző tulajdona, Szamarkand	1986 <i>Kitāb al-aghḏīa</i> . Sezgin, Fuat (ed.), Frankfurt am Main, J. W. Goethe Universität
AL-BAYTĀR, Ibn	AL-KUWAYFĪ, 'Umar
2000 <i>Al-ğāmi' -l-mufradāt al-adwīya wa-l-aghḏīya, Dār Sāder</i> , Bejrut	1993 <i>An-nabātāt aṭ-ṭibbīa wa fawā'iduhā</i> . Dār aš-šādī, Dimašq
ALEXIADES (ed.)	ALLABY, Michael (ed.)
1996 <i>Selected Guidelines for Ethnobotanical Research: A Field Manual</i> . The New York Botanical Garden, Bronx, New York	1998 <i>Oxford Dictionary of Ecology 2</i> . Oxford, Oxford University Press
	AVICENNA (Ibn Sīnā)
	1994 <i>Al-qānūn fī-ṭ-ṭibb</i> . Dār al-fikr, Bejrut
	1507 <i>Liber Canonis</i> . Reprografischer Nachdruck der Ausgabe

⁵² Egy modern, a biztosítótársaságok által is preferált irányzat, az úgynevezett tényeken alapuló orvoslás (EBM, Evidence Based Medicine) csak olyan gyógyszert és gyógyszerelést fogad el, amely a pillanatnyilag korszerű modellbe a molekulák szintjétől a nagy beteganyagon végzett standard vizsgálatokig mindenben megfelel. Sok gyakorló orvos úgy látja, hogy ez csak eszméletlen vagy altatott beteg esetében lehet irányadó, hiszen az orvos személye, a gyógyszer csomagolása és még számos más tényező szerepet játszik a gyógyulásban.

⁵³ A szerző gyakorló orvos.

⁵⁴ A dolgozat elkészítésében tanácsaikkal segítettek: Csecserits Anikó, Vácrátóti Arbo-rétum; Kéry Ágnes, SOTE Drogismereti Tanszék; Králl Attila biológus; Magyar László András, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár; Mikos Éva, MTA Néprajzi Kutatóintézet; Orosz Gergely tibetológus, MTA Keleti Gyűjtemény; Szombathy Zoltán, ELTE Arab Nyelvi és Sémi Filológiai Tanszék; Vargyas Gábor, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

- 1658 *Canon Medicinæ*. Hieronymus Nemphaelus, Lovanii
- BARTHA Júlia
1993 *Adatok a török nép etnobotanikai ismeretéhez*. Keletkutatás, a Körösi Csoma Társaság periodikája, Budapest. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár
- BECKWITH, Christopher I.
1979 *The introduction of greek medicine into Tibet in the seventh and eighth centuries*. Journal of the American Oriental Society 99. 2.
- BURANG, Theodor
1957 *Tibetische Heilkunde*. Zürich, Origo Verlag
- CROLL, Oswald
1996 *De signaturis internis rerum*. Die lateinische Editio princeps (1609) und die deutsche Erstübersetzung (1623) Herausgegeben und eingeleitet von Wilhelm Kühnmann und Joachim Telle. Stuttgart, Franz Steiner Verlag
- DÁNOS Béla
1992 *Gyógynövényismeret*. Budapest, Semmelweis Kiadó
- DÉVÉNYI Kinga–IVÁNYI Tamás
1987 „Kiszáradt a toll...” Az arab írás története. Budapest, Körösi Csoma Társaság
- DIETRICH, Albert
1991 *Die Dioskurides-Elklärung des Ibn al-Baitar...*, Göttingen, Vandenh. u. R.
- DÖRFLER–ROSELT
1989 *Heilpflanzen gerstern und heute*. Leipzig, Urania Verlag
- The Encyclopaedia of Islam*
1979 Leiden, Brill
- ENGELHARDT, Dietrich, von (ed.)
2002 *Biographische Enzyklopädie deutschsprachiger Mediziner*. München, Saur
- FERRI, Sara (ed.)
1997 *Pietro Andrea Mattioli, La vite le opere*. Quattroemme Perugia
- GERMANUS Gyula
1979 *Az arab irodalom története*. Budapest, Gondolat
- HALŞUN, İbn
1996 *Kitāb al-agdziya*. Texte établi, traduit et annoté par Suzanne Gigandet. Institut Français de Damas, Damaszkusz
- HINTS Elek
1939 *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében, négy kötetben*. Budapest, Rényi Károly kiadása
- HOFFMANN Tamás
2001 *Európai parasztok. Az étel és az ital*. Budapest, Osiris
<http://indianmedicine.nic.in>
Az indiai kormány Egészségügyi Minisztériumának honlapja.
<http://www.dehlviremediesltd.com>
Unani és ayurvedikus készítményeket gyártó és forgalmazó indiai cég honlapja.
<http://www.scs.leeds.ac.uk/pfaf/database/latinR.html>
A leedsi egyetemi adatbázis növényeket tartalmazó része, a „Rheum ribes L.”-re kattintva a növényről minden fontos információt megtudhatunk.
<http://www.skeptischeecke.de>, Wörterbuch/Maria Treben
- ISSEKUTZ Béla
1953 *Gyógyszertan, méregtan és gyógyszerrendelés*. Budapest, Egészségügyi Kiadó
- KAMAL, Hasan
1975 *Encyclopedia of Islamic Medicine*. Kairó
- KHALDÜN, İbn
1993 *Al-muqaddima. Dār Kitāb al-ilmıyya*. Bejrut
- KHAN, Mobin
professzor, indiai „unani” gyógyító honlapja.
<http://www.unaniremedies.net>, (master@unaniremedies.net)
- KISBÁN Eszter
2003 *Savanyú tölésirány Közép- és Kelet-Európa határán a XX. században*. In: PÓCS Éva (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz Tanszék (Studia Ethnologica Hungarica IV. 23–55).
- KNEIPP, Sebastian
1870? *Heilkräuter-Rezeptbuch. Heilung der Krankheiten und Erhaltung der Gesundheit*. Kempten
- KNOLL József
1993 *Gyógyszertan*. Budapest, Medicina
- KÓTYUK Erzsébet
2000 *A népi gyógyítás hagyományai*. Budapest, Osiris
- KUTI Klára
1997 *Savanyú ételek egy XVI. századi közép-európai szakácskönyvben. Morzsák*. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete
- LEV, Efraim
2002 *The Doctrine of Signatures in the Medieval and Ottoman Levant*, Vasalius, VIII. 1. 13–22.
- MAGYAR László András
2001 *Az arab orvostudomány*. In: *Muszlim művelődéstörténeti előadások*. Pécs, Iskolakultúra
- MANOOCHEHRI, Barham Eslami
1995 *Secondary Forest and Pastoral Products in Iran*. Jangal and Martaa. No. 25. 53–60.
<http://www.netiran.com>, Clippings/Domestic Economy, 02/15/1995.
- MATTHIOLUS, Petrus Andreas
1571 *Compendium Velence*. (Német kiadása: Frankfurt am Main, 1586; hasonmás kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992).
- MEYERHOF, Max
1931 (1996) *Galen in the Arabic Tradition*. In: SEZGIN, Fuat (ed.) *Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science*. Volume 20. Frankfurt an Main, J. W. Goethe University
- MIKOS Éva
2003 *Hagyomány, hagyományalkotás, népiesség és népszerűség. Eposzok az elit és a populáris kultúrában*. In: PÓCS Éva (szerk.) *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – PTE Néprajzi Tanszék
- NAGY Richárd
Az iszlám medicina és a diétetika.
<http://www.terebess.hu>; *Ázsia Lexikon/Iszlám/*
2001–2003 *Ibn an-Nafisz gyógyszerei. Adalékok a klasszikus medicina vizsgálatahoz*. Kézirat
Mi az az „unani”? <http://www.terebess.hu>; *Ázsia Lexikon/Iszlám/*
- OLMS, Georg
1964 *Verlagsbuchhandlung*. Hildesheim
- ORMOS István
2003 *Az arab iszlám orvosi fordítási irodalom filológiai kérdései*. Habilitációs előadás. Budapest
- PETRI–NYIREDY-NYIREDY
1989 *Gyógynövények korszerű terápiás alkalmazása*. Budapest, Medicina
- RÁPÓTI–ROMVÁRY
1980 *Gyógyító növények*. Budapest, Medicina
- ROTHSCHUH, Karl
1978 *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, Hippokrates Verlag

SCHNEIDER, Wolfgang

1968 *Lexikon zur Arzneimittelgeschichte*. Frankfurt am Main, Govi Verlag GmbH-Pharmazeutischer Verlag

SIMON Tibor

1992 *A magyarországi edényes flóra határozója*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó

TRAVAGINO, Francesco

1684 *Herberio nuovo di castore durate...*, Velence. Magántulajdon

ULLMANN, Manfred

1970 *Die Medizin im Islam*. Leiden

VARRÓ Aladár Béla

1942 (1991) *Gyógynövények gyógyhatásai*. Kaposvár

RICHÁRD NAGY

HOW DOES A PLANT BECOME A MEDICINAL PLANT?

By presenting examples, the author shows that using a herbal drug by a community cannot be explained merely from an ethnographical or pharmacological point of view. It also depends on many kind of linguistic, cultural, ecological and geographical phenomena, that also must be considered when interpreting the usage of a drug. Since the issue requires interdisciplinary cooperation, this paper has been written with the involvement of the connected fields' representatives. Key words: herbal drugs / ecological / linguistic / cultural phenomena / mistranslations / folklorisation.